

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

УДК 82.111'04:81'25/811.111'04
ORCID: 0000-0002-2380-0305

Стріха Максим
(м. Київ)

«Смерть Артура» Томаса Мелорі: роман і навколо нього (декілька слів від перекладача)

У статті дано огляд життя Томаса Мелорі та історії виникнення його роману «Смерть Артура» – компендіуму всіх легенд артурівського циклу, які склалися в різних країнах Європи впродовж багатьох століть, набувши завершеності лише в пізньому Середньовіччі. Окрему увагу приділено лицарській культурі в Європі (та її виявам в українських землях), історії формування артурівського циклу легенд, впливу артурівських сюжетів на розвиток європейської літератури, музики, образотворчого мистецтва, кінематографу тощо, відлунню артурівських лицарських тем в українській літературі. Автор окремо торкається принципів роботи над своїм українським перекладом «Смерті Артура», який вийшов друком у 2021 р. у тернопільському видавництві навчальної літератури «Богдан».

Ключові слова: Томас Мелорі, роман «Смерть Артура», артурівський цикл, переклад.

У 1485 році в історії Англії сталися дві визначні події. У битві біля Босворта зазнав поразки і був убитий Річард III, останній король з династії Йорків. Сьогодні дослідники погоджуються: Шекспір (чи той, хто писав під іменем актора Шекспіра) у своїй знаменитій трагедії зобразив його

V. Перекладацькі та інтермедіальні проскції ренесансних творів

чудовиськом без достатніх на те підстав – Річард не був ані милосерднішим, ані кривавішим від своїх наступників чи попередників. А ось його історична доба таки була надзвичайно кривава. Три десятиліття війни між прибічниками Ланкастерів та Йорків, що точилася від 1455 року і закінчилася встановленням влади Тюдорів (саме на догоду Єлизаветі Тюдор, як вважають, і зробив Шекспір з Річарда III маніакального вбивцю) в насильницький спосіб забрали життя в кожного четвертого підданця Англійського королівства і призвели до тотального винищення майже сотні найвпливовіших аристократичних родин.

Того ж 1485 року в першій англійській друкарні, що діяла на той час уже дев'ять років у Вестмінстерському притулку, першодрукар Вільям Кекстон надрукував грубезну книгу під французькою назвою «La Morte d'Arthur» – «Смерть Артура». Автор, Томас Мелорі, виклав у ній тодішньою англійською мовою всі найголовніші лицарські легенди й оповіді, що вже кілька століть широко побутували не тільки в Британії, а й в усій середньовічній Європі.

Мелорі жив при самісінькому несміливому світанку англійського ренесансу (доба Відродження наставала в Англії значно пізніше й повільніше, аніж в Італії, а Середньовіччя трималося в різних своїх проявах міцніше й довше). Він сам ще був свідком лицарських турнірів, виховувався на переказах і нормах лицарської доби і неабияк пишався власним титулом лицаря. Але сама ця доба, розквіт якої в Європі припав на XI – XIII століття, за часів Мелорі вже стрімко відходила в минуле.

Коротко нагадаю про загальновідомі, але важливі для розуміння всього подальшого речі. Лицарство виникло у Франкському королівстві більш-менш у часовому проміжку від Карла Мартела, який у 732 році зупинив наступ арабів на Європу, й до його онука Карла Великого (який на Різдво 800 року прийняв від папи Лева III корону римського імператора). Тоді на місце анархічного пішого народного ополчення прийшло згуртоване й грізне військо кінних васалів, які отримували свої феоди від короля. Власне, і

французьке слово *chevalier*, й італійське *cavaliere*, і німецьке *ritter* (яке через польське *rycerz* і народило нашого «лицаря») первісно означало те ж саме: «кінний воїн». Лицарська доба виробила свій спосіб життя, свої правила виховання й поведінки, свої етичні норми, серед яких на вищих шаблях стояли вірність Богові, сюзеренові й Дамі, та свою літературу, підсумковим текстом якої й виявився роман Мелорі.

Ця «лицарська цивілізація» охоплювала майже всю середньовічну християнську Європу. Майже – бо наші предки виявилися на межі цієї цивілізації зі Сходом. Прийнята в нас за Княжої доби удільна система тримання земель відрізнялася від класичної феодалної. Відтак і двір Володимира Святославовича виявився не подібним до двору Карла Великого: він не народив свого «ідеального васала» Роланда, натомість дав життя билинним «богатырям» (яких у реальному житті, очевидно, заступали дружинники-варяги).

А двору «тестя європейських королів» Ярослава Володимировича порівнювати з двором його сучасників-Капетингів взагалі не випадає: тодішній Париж виглядав супроти Києва глухою провінцією, а домен французьких королів охоплював лише порівняно невелику область навколо Парижу, в сотні разів поступаючись за площею неозорим володінням київських «каганів».

Як стверджує відомий історик східноєвропейського середньовіччя Олександр Головко, літописці донесли до нас єдину згадку про висвячення на лицарів у Княжій Русі. Вона стосується подій осені 1149 – зими 1150 року, коли на допомогу князю Волинському Ізяславові Мстиславовичу, який боровся за київський стіл із Юрієм Довгоруком, прийшли краківський князь Болеслав Кучерявий і сандомирський князь Генріх. Коли об'єднане русько-польсько-угорське військо перебувало в Луцьку, за свідченням Іпатіївського літопису «*тут Болеслав опоясав мечем багатьох боярських синів*». Чи здійснювали таке посвячення не лише прибульці, а й місцеві князі, і наскільки унікальним було те, що відбулося в Луцьку, з огляду на

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

прийнятті тоді в нас практики – наразі невідомо і ледве чи буде колись із певністю встановлено.

Натомість панорама Луцька під час ініційованого великим князем Вітовтом з'їзду європейських монархів у січні 1429 року (Мелорі тоді був підлітком) цілком нагадала б нам усі візуальні стереотипи лицарської доби: там на тлі високих мурів замку Любарта ми побачили б блискучі лати німецького, польського, данського лицарства, що супроводжувало своїх володарів, уперемішку з багатим облаченням посланців папи, пишними строями руських (староукраїнських) князів та екзотичними шатами московитів і татар.

Нагадаю про певні найважливіші реалії цієї доби, які потрібно розуміти, читаючи «Смерть Артура». Посвячення в лицарі в давні навіть для Мелорі віки появи лицарства зводилося до привселюдного вручення зброї, а лицарем в принципі міг зробитися будь-хто. Проте за доби розквіту лицарства ця церемонія вже набула виразно релігійного наповнення, їй передували нічне чування й служба Божа, зброю майбутнього лицаря почали освячувати на вівтарі, підкреслюючи тим обов'язок лицарства служити насамперед Богові. (Нагадаю – час найвищого піднесення лицарства був водночас і часом Хрестових походів за відвоювання Гробу Господнього від «невірних».) А відтак саму цю церемонію доречно стало називати вже не «посвяченням», а «висвяченням».

Висвяченню повинно було передувати навчання майбутнього лицаря (насамперед – бойових мистецтв, їзди верхи, плавання й полювання, яке вважалося другим за почесністю після війни способом проведення часу; але так само – й геральдики, бо під час битв і турнірів дуже важливо було розрізнати супротивників за гербами, а також і гри на музичних інструментах та співів – вони були потрібні для куртуазного служіння Дамі). Цей майбутній лицар мусив пройти службу пажа, а потім джури-зброєносця при вже повноправному лицареві.

Герої Мелорі вже поголовно вміють читати й писати – хоч насправді за раннього Середньовіччя це було переважно прерогативою кліриків. Відомо, що Карл Великий міг ставити свій підпис латиною, але, хоч і протегував гурткові вчених монахів у себе при дворі, сам читати так і не навчився.

Головною лицарською чеснотою вважали повсякчасне примноження слави – на війні, а коли війни не було, то на спеціально влаштовуваних турнірах і просто на двобоях, де лицарі билися за будь-якої нагоди. Утворився цілий прошарок мандрованих лицарів, які подорожували в пошуках поєдинків із собі подібними та всіляких інших пригод, як-от прохань скривджених дів та вдовиць про оборону, та боротьби з чудовиськами й велетами (в існування яких люди Середньовіччя свято вірили). Нарешті, лицарі охоче розшукували й усілякі священні реліквії, найперше місце серед яких посідав таємничий Святий Грааль.

До кодексу лицарської честі належало незламно тримати дане слово, не нападати з засідки, не бити беззбройного й лежачого, обороняти слабких, не кривдити жінок, завжди віддавати перевагу смерті перед ганьбою. Годі й казати, що ці благородні приписи поведження з іншими стосувалися виключно людей шляхетного стану – простолюдинів «за умовчанням» дозволялося топтати конем, а з простолюдинками – безперешкодно задовольняти свою пристрасть...

Візуальним образом лицаря є воїн у важких латах. Лицарський обладунок часом важив до 80 кілограмів, і тому пересуватися в ньому пішки на далекі відстані навіть дужий воїн фізично не міг. Відтак лицар вирушав на війну лише на коні, ведучи за собою пажів, джур і служок, а також запасних коней. (Зазначмо: убивати коня під супротивником навіть у бою було з погляду лицарської етики річчю сумнівною, чеснотою навпаки вважали допомогти підвестися супротивникові, що впав на землю, а за потреби «позичити» йому й свого коня та списа.)

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

Лицарський поєдинок зазвичай починався з того, що вершники щодуху налітали один на одного, намагаючись поцілити списами. Коли списи ламалися, бій продовжували мечами чи булавами. Коли вершники падали (і мали потому сили підвестися) – то далі билися пішими. На турнірах використовували спеціальні затуплені списи й забороняли «прямі» удари мечем, які важче було відбити (дозволялося бити лише «з замахом») – тому переважна більшість учасників турніру й залишалися живими. Під час бою «на життя і смерть» таких обмежень не існувало.

Але сама ця тактика бою, попервах ефективна, а потім фатально застаріла, й призвела до занепаду лицарства. Ще за сто років до Мелорі, під час Столітньої війни маневрові англійські піші лучники та арбалетники з верстви вільних «йоменів» здобули під проводом легендарного «Чорного Принца» рішучу перемогу над неповороткою французькою лицарською кіннотою при Пуатьє (1356). Відтоді закуте в важкі лати лицарство втратило своє головне значення – непереможної збройної сили.

А з тим почала розвалюватися і вся лицарська система. Втім, окремі пережитки її проіснували ще довго, а чимало елементів лицарського кодексу честі успадкувало нове дворянство-шляхта, яке в XVI–XVII століттях влаштовувало поєдинки з будь-якої нагоди, що бодай якось, бодай трохи підважувала чийось честь (згадаймо про знамениті романи Александра Дюма-старшого з їхніми нескінченними дуелями!).

Таке «пізніє» лицарство існувало й на українських землях: за адаптованими до місцевих умов лицарськими законами жила «руська» шляхта Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини та Волині доби «до Богдана Хмельницького». Як «лицарську» спільноту сприймали самих себе й козаки – і запорожці, і «лейстровики». Остаточо це лицарство згасло в нас разом із знесенням Гетьманщини й Січі, – щоб знову відродитися в віршах романтиків, і насамперед – Шевченка. Але то вже зовсім інша історія.

Для нас натомість важливо інше. Томас Мелорі жив тоді, коли лицарство вже втратило своє військове значення, коли мандрівні лицарі вже зникли як клас, коли люди вже здебільшого не вірили в чудовиськ та велетів, але коли пам'ять про давні лицарські подвиги була ще живою, коли етичний кодекс лицаря вважали ще актуальним (хоч і не завжди дотримувалися його в своїй повсякденній поведінці), коли книжки про лицарів (ще рукописні, – свою Біблію Йоганн Гутенберг надрукував лише 1455 року!) були головною лектурою тодішніх освічених людей.

Про Томаса Мелорі відомо відносно небагато. Він народився між 1414 та 1419 роком в шляхетній родині в Воррікширі. Його батько сер Джон Мелорі був у графстві мировим суддею та обирався від нього до палати громад. Ще до 1441 року Томаса Мелорі було висвячено на лицаря – й він робиться професійним вояком. Трошки пізніше він одружується з Елізабет Велш – і вона народжує йому сина Роберта. Принаймні двічі, в 1443 і в 1449 роках, Томас Мелорі був обраний до палати громад – вперше від свого графства, потім від містечка, яке контролював Гемфрі Стеффорд, герцог Бекінгем, один із вождів Ланкастерів.

У 1455 році розпочалася війна, яку вже в XIX столітті з легкої руки Вальтера Скотта називатимуть «Війною Червоної та Білої троянд», і Томас Мелорі бере в ній активну участь – спершу по боці Йорків, а потім по боці Ланкастерів. За звичаєм тогочасної англійської шляхти, Мелорі не гребував також участю і в суто кримінальних наскоках і грабунках.

Вперше в крадіжці його було звинувачено ще зовсім молодим, у 1433 році. У 1450-у йому інкримінували вже спробу вбивства із засідки самого герцога Бекінгема, а також численні наїзди, крадіжки і принаймні два згвалтування (вчинки під будь-яким поглядом для лицаря абсолютно табуйовані). Наступного року він потрапляє до в'язниці (причому впливовий герцог до кінця життя робиться його смертельним ворогом), потому виходить звідти на початку

V. Перекладацькі та інтермедіальні проскії ренесансних творів

1452-го (можливо, що підкупивши наглядачів), але менш ніж за два місяці знову потрапляє за ґрати.

Цього разу Мелорі залишається в ув'язненні довго, хоча кілька разів (але щоразу безуспішно) намагається відкупитися з допомогою впливових земляків. І лише на початку 1461 року він дістає від короля Генрі VI помилування й дозвіл повернутися до свого маєтку. Цим і був зумовлений його перехід до табору Ланкастерів, на боці яких він бере участь у кількох битвах.

Але тогочасна Фортуна була надто нестала – й не лише щодо звичайних лицарів. Уже в березні того ж року Генрі Ланкастера було скинуто й на трон сідає Едвард IV Йорк. У 1468 році Мелорі звинувачують в участі в змові проти короля, і він знову потрапляє до знаменитої Ньюгейтської в'язниці в Лондоні.

Лише коли 3 жовтня 1470 року Ланкастери беруть короткочасний реванш і на трон на півроку знову повертається Генрі VI, Мелорі виходить з тюрми. Але вже в квітні наступного 1471 року Едвард IV повертає собі корону, розбивши в битві й убивши єдиного сина Генрі, Едварда Вестмінстерського, а самого Генрі кинувши до Тауера, де той гине за місяць від руки підсланих королем-Йорком убивць.

Майже напевно ця зміна влади означала б і великі неприємності для Томаса Мелорі. Але невдовзі по виході на волю (і ще до повернення на трон Йорків) він встигає померти власною смертю 14 березня 1471 року. Поховано його було на цвинтарі поруч із в'язницею, де він писав свій роман «Смерть Артура», який врешті-решт і обезсмертив його ім'я.

Мелорі гадано почав писати цей величезний текст ще близько 1460 року, наприкінці свого найтривалішого ув'язнення, що закінчилося наступного року королівським помилуванням. Перетворенням кримінального злочинця на письменника ми завдячуємо славетному мерові Лондона Річарду Вітлінгтону (що пізніше зробиться героєм народних казок), який з філантропічних міркувань відкрив для в'язнів

Ньюгейту доступ до книгозбірні в поблизькому монастирі францисканців. Гадають, що важливим чинником письменницького успіху Мелорі стало й те, що він зумів зберегти частину свого колишнього статку, а тому зміг влаштуватися в камері доволі, як на ті часи, комфортно, і там з головою поринути в рукописні книги створених численними попередниками лицарських романів. Завершив свою працю ув'язнений лицар у тюрмі між 4 березня 1469 року та 3 березня 1470 року, – так засвідчив він сам в останніх реченнях останньої книги.

Результат компіляції Мелорі (де він часом сумлінно переказував першоджерела, часом – рішуче скорочував їх, а часом, і що далі, то частіше, – давав волю власній уяві) через чотирнадцять років по смерті лицаря-письменника й надрукував англійський продовжувач справи Гутенберга Вільям Кекстон, – забезпечивши авторові статус одного з класиків англійської та світової літератури.

До Мелорі вже існувала незора «артуріана», в якій оповідалося про різні подвиги самого легендарного володаря і його звитязних лицарів Круглого Столу. В її основі лежали валлійські поеми, присвячені реальному вождеві кельтів-бриттів, який на межі V–VI століть очолив боротьбу проти англо-саксонського вторгнення і майже на півстоліття затримав завоювання саксами основної частини Британії. Частина цих сюжетів знайшли відображення в знаменитому циклі валлійських середньовічних повістей «Мабіногіон».

Про Артура в своїй «Історії бриттів» повідомляє валлійський історик Ненній, що жив на межі VIII–IX століть. Про нього у XII столітті писав англійський клірик Джеффри Монмутський у своїй *Historia Regum Britanniae* – «Історії королів Британії», – про яку вже в XX столітті Едмунд Чемберс сказав: *«Жоден витвір уяви, за винятком “Енеїди”, не зробив більше для формування національної легенди»*. Справді, без цієї книги самосвідомість англійців, напевно, була б іншою, й інакшим виявився б і перебіг їхньої подальшої історії.

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

Адже у Джеффри Монмутського Артур не лише відбиває напади саксів, але й перемагає римського імператора Луція Тиберія (якого насправді ніколи не існувало). Щоправда, вже з майже підкореної Італії Артур повинен повертатися додому: до нього дійшла звістка, що його небіж Мордред, якого він сам залишив урядувати замість себе, захопив не лише корону, але й заволодів королевою Гвіневерою. Артур перемагає і вбиває Мордреда, але сам зазнає тяжкої рани і його доправляють лікуватися на легендарний острів Авалон. Про смерть Артура Джеффри Монмутський не сповіщає нічого – відтак англійці ще через століття не лише пишались своїм славним предком, який переміг загарбників-саксів і підкорив Римську імперію, але й сподівалися, що він досі десь переховується і чекає на свій час, щоб повернутися і знову правити Англією.

Згадані тексти Неннія і Джеффри Монмутського створювалися з претензією на «науковість» (хоч, за звичаєм того часу, й вони сповнені фантастичних подробиць; а в поемі «Життя Мерліна» фантазію Джеффри Монмутського вже нічого не стримувало, і він сам мусив пояснювати читачеві, чому Мерлін з його латинських віршів та з його ж таки латинській історії надто різні). Але невдовзі Артур з лицарями Круглого Столу переможно ступили по той бік Англійського каналу – і зробилися постатями європейського красного письменства.

Французові Кретьєну де Труа (творив теж у XII столітті, але в його другій половині) належить цикл із п'яти лицарських романів, де ми вже зустрічаємо Ланселота (цю пізніше центральну постать Артурового циклу Джеффри Монмутський взагалі не згадує ані словом), Трістана, Івейна, Парсеваля і таємничу чашу Святого Граалю, пошуками якої переймалося чи не все тогочасне лицарство.

У Граалі вбачали різне: чи то коштовну реліквію (камінь чи золото), чи то (найчастіше) – чашу, з якої Христос причащався на Таємній Вечері, і яку було вивезено до Британії Йосипом Арimateйським разом із кількома краплями крові Спасителя. Вже в написаній на початку

наступного XIII століття великій поемі німця Вольфрама фон Ешенбаха «Парсіфаль» пошуки Грааля (він для поета саме камінь) відбуваються переважно в духовно-містичній площині.

Нарешті, у 1230-х роках з'явилася епопея з п'яти французьких лицарських романів («Історія Грааля», «Мерлін», «Книга про Ланселота Озерного», «Пошуки Святого Грааля», «Смерть Артура»). Вона, разом із написаним через століття англійським романом у віршах «Сер Гавейн та Зелений лицар» (у ній англійською альтернативою Ланселотові як протагоністові Артурових легенд став небіж короля сер Гавейн із братами), та створеною десь тоді ж алітераційною англійською поемою «Смерть Артура», постали основними джерелами для компіляції Мелорі. (Художнє враження від старих англійських віршів посилювали не рими, а саме вигадливі співзвуччя-алітерації в кожному рядку; але вже під впливом Чосера та його «Кентерберійських оповідей» англійська поезія ще до Мелорі робиться римованою.)

У своєму величезному (майже 60 друкарських аркушів!) романі англійський автор весь час покликається на «Французьку книгу», – хоч, як показали сучасні дослідники, насправді використовує й численні інші тексти своїх попередників. І почав роботу над своєю компіляцією Мелорі не з історії народження Артура, а саме з Артурової війни з Луцієм (книга п'ята за класичним поділом першодрукаря Вільяма Кекстона). А першоджерелом тут для нього стала саме англійська алітераційна поема другої половини XIV століття «Смерть Артура» й праця Джеффрі Монмутського.

Адже про популярність Артурових легенд у тодішній Англії свідчить бодай початок знаменитої Чосерової оповіді «Жінка з Бату», написаної десь за вісімдесят років перед романом Мелорі (і невдовзі потому, як невідомий поет скомпонував поему «Смерть Артура»):

*Артур королював за давніх днів, –
Британець всяк те в пам'яті лишив...*

V. Перекладацькі та інтермедіальні проскії ренесансних творів

Кекстонові (крім усього – меткому підприємцеві) залежало на тому, як купуватимуть його книжки. Тому в зворушливій передмові першодрукар пояснює: різні благородні читачі вимагали в нього такого видання. Адже Артур належить до дев'яти найславетніших мужів минулого (до цієї «зіркової дев'ятки» люди пізнього Середньовіччя включали трьох античних героїв – Гектора Троянця, Олександра Великого та Юлія Цезаря; три постаті зі Старого Заповіту – Ісуса Навіна, царя Давида і Юду Макавейського; і трьох християн – короля Артура, Карла Великого і хрестоносця, визволителя Єрусалиму Готфріда Бульйонського). Сучасники Кекстона, якщо вірити його передмові, почувалися ображеними: чому це про їхнього співвітчизника, на відміну від інших, досі нічого не надруковано?..

Ще Кекстон (який, очевидно, мав у розпорядженні авторський рукопис) розділив роман Мелорі для легкості сприйняття на 21 книгу і понад 500 невеликих розділів. До наших часів дійшли лише два примірники видання 1485 року: один цілий, і один пошкоджений. Зберігся і так званий Вінчестерський рукопис (виявлений лише в 1934-у і вперше надрукований у 1947-у році англійським філологом російсько-єврейського походження Євгеном Вінавером) – не авторський, але сучасний виданню Кекстона, хоч текстуально й не тотожний йому. Згідно з ним, 21 книга Кекстонового видання насправді об'єднуються у вісім більших книг, які є більш-менш самостійними творами.

Так, чотири перші книги видання 1485 року складають одну першу книгу Вінчестерського рукопису під назвою: «Повість про короля Артура та його благородних лицарів Круглого Столу». Далі йдуть повісті про Артурову війну з Луцієм (книга V у рубрикації Кекстона), про молоді літа сера Ланселота Озерного (книга VI), про сера Гарета Оркнейського (книга VII), про сера Трістрама Ліонського та Прекрасну Ізольду (книги VIII–XII – понад третина загального обсягу роману), про пошуки Святого Граалю (книги XIII–XVII), про любов сера Ланселота Озерного та

королеви Гвіневери (книги XVIII–XIX), і, нарешті, власне про смерть Артура і загибель товариства Круглого Столу (книги XX та XXI).

Сюжет роману Мелорі (якщо про нього взагалі можна говорити як про цілісність) – складний і розгалужений. Деякі його лінії так і не доведено до кінця. Присвятивши непропорційно багато місця оповіді про сера Трістрама Ліонського та Прекрасну Ізольду, Мелорі урвав її посередині; про смерть героїв, убитих підступним королем Марком, ми довідуємося мимохідь, читаючи про зовсім інші події. А наприкінці XII книги сам в'язень Ньюгейтської в'язниці, вочевидь переляканий обсягами ще не переказаних ним англійською лицарських оповідей, лишає характерну дописку: *«Тут закінчується друга книга про сера Трістрама Ліонського, яку переказав з французької сер Томас Мелорі, нехай допоможе йому Ісус. Амінь. А третьої книги не буде».*

Більше пощастило розповіді про пошуки Святого Граалю – цієї таємничої реліквії, що бентежила уяву середньовічного лицарства. Для Мелорі вона – саме чаша з краплинами крові Спасителя, привезена Йосифом Арimateйським до Британії. Причому в романі йдеться не про здобуття, а саме про осягнення Граалю (можливість його бачити й причаститися його благодаті) через сувору добродішність життя, постійні самообмеження й молитви. Але це осягнення вже саме по собі настільки дивовижне, що для тих, хто його сподобився, дальше земне життя втрачає сенс – сер Галахад сам просить у молитві якнайшвидше долучити його до споглядання Творця. На цю сповнену високої містики розповідь накладається давній, ще дохристиянський сюжет про Гідний жалю удар, Скаліченого короля й Спустошену чи Занапащену землю, – але й він набуває тут змісту викупної християнської жертви.

Як видно із зацілілих моментів біографії Мелорі, сам він чернечого життя аж ніяк не провадив. Але він, як і більшість його сучасників, був однаково щирий, віддаючись суто плотським утіхам, чинячи розбійницькі наїзди, хизуючись кривавими збройними подвигами, – і потому

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

западаючи в найсуворішу аскезу й самозречено просячи в Бога вибачення за гріхи та провини. Відтак ця частина роману ще й надзвичайно цікава для розуміння психології людей середньовіччя.

Роман Мелорі, як і всі тексти того часу, сповнений анахронізмів і логічних неузгодженостей. Незрідка автор через кількадесят (або й кількасот) сторінок просто забуває те, що говорив про ту ж саму подію, або про того ж самого героя раніше. У персонажів встигають вирости, змужніти (а часом і померти) діти (а деколи й онуки) – але самі ці герої залишаються такими ж молодими, а героїні – такими ж принадними. Юний сер Ламорак Валлійський гине через палку й цілком плотську любов до королеви Маргаузи, в якій є вже п'ятеро дорослих синів, а сер Ланселот залишається все таким самим непереможним воїном і гарячим коханцем королеви Гвіневери, навіть набагато переживши власного сина сера Галахада (який встиг був перебрати в нього славу найзвитяжнішого лицаря).

Але за всіма тими сюжетними відгалуженнями й неузгодженостями оповіді стрижнева лінія в романі Мелорі однак присутня. Це – часом ідеальна, часом вельми земна любов Артурової дружини Гвіневери й доблесного лицаря сера Ланселота, яка й веде події до трагічної розв'язки.

Артурів небіж (а насправді – водночас і син, якого король породив із власною сестрою, не знаючи, що вона – його сестра) сер Мордред із заздрості відкриває Артурові очі на перелюб Гвіневери. Мордредові брати Гавейн, Гахеріс та Гарет намагаються зупинити Мордреда, розуміючи, що потому неминуче спалахне війна – але марно: коханців викрито і королеву засуджено до смерті на вогнищі.

Рятуючи її, Ланселот ненавмисно вбиває Гахеріса із Гаретом, які за наказом короля мусили бути на страті, але, протестуючи проти неї, з'явилися без обладунків. І тоді вже сер Гавейн, помщаючись за братів, змушує короля Артура розпочати смертельну війну проти Ланселота й обложити його у французьких володіннях у Бенвіку. Але тут приходиться звістка, що сер Мордред, якого сам Артур залишив правити

Англією за своєї відсутності, повстав і проголосив себе королем. Тож Артур із Гавейном змушені поспішити назад.

Трагічні події, що завершуються смертю всіх головних героїв, описано в останній, XXI книзі роману Мелорі. У ній автор виступає вже не так компільтором текстів своїх попередників, як талановитим самостійним письменником, чий твір залишився в золотій скарбниці англійської та світової літератури. А сцена смертельного поранення Артура по-праву належить до найвизначніших сторінок світового письменства:

«Озираючись король навколо себе, щоб побачити, що залишилося від його війська і з усього його доблесного лицарства, і зазримив лише двох лицарів, сера Лукана Ключника та його брата сера Бедівера, та й тих геть зраних. «Господи помилуй! – вигукнув король Артур, – що сталося з усіма моїми добрими лицарями? О горе, що дожив я до цього нещасливого дня; бо вже, – говорив король Артур, – приходить мені кінець; але дай мені Боже знайти це того зрадливця сера Мордреда, через якого почалося все це безталання». І тут узрів король Артур сера Мордреда, який зіперся на меч, озираючи купи мертвих тіл. «Дайте мені мого списа, – гукнув король Артур до сера Лукана, – бо он бачу я зрадника, який спричинив усе це нещастя». «Сер, облиште його, – мовив сер Лукан, – бо його розбито, і коли переживете ви цей нещасливий день, то ще помститесь йому. Мій добрий володарю, пригадайте той сон, який вам наснився і те, що казав вам минулої ночі привид сера Гавейна; але Бог у своїй великій доброті уберіг вас досі; а через це, заради Бога, облиште все; адже, хвала Господові, ви в полі перемогли, бо нас лишилося троє живих, а біля сера Мордреда вже немає нікого. І коли ви зараз зупинитесь, то значить, пережили ви цей лихий день». «Чи я умру, чи житиму, – відказав король, – але коли побачив я його самого, він уже не втече від моєї руки, бо кращої нагоди я вже ніколи не матиму». «Нехай Бог вам помагає!» – мовив сер Лукан. Тоді король Артур стиснув списа обома руками й побіг до сера Мордреда, вигукуючи: «Зраднику, надійшов

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

твій смертний час!» І коли сер Мордред почув короля Артура, то побіг йому назустріч із мечем у руці; і король Артур дістав його за щитом, простромивши його тіло вістряем наскрізь. Коли зрозумів сер Мордред, що його смертельно поранено, то з останніх сил рвонувся вперед, аж поки його тіло не вперлося в кільце на Артуровому списі, і тримаючи обіруч меча, вдарив ним свого батька короля Артура в голову так, що меч розітнув шолом та тім'яну кістку. І потому сер Мордред упав на землю замертво, а благородний король Артур упав без пам'яті».

Сьогодні необізаному читачеві часом непросто зрозуміти літературні чесноти роману Мелорі (особливо перших його частин з нескінченними й здебільшого схожими описами незліченних лицарських поєдинків). Його мова (не така вже й складна для розуміння, якщо знаєш класичну англійську – вона значно ближча до нас, аніж мова, скажімо, Чосера) може здатися важкою, одноманітною, сповненою повторів окремих слів і зворотів. А проте в цій розповіді є особливий чар, особлива поезія, яка вже майже п'ять з половиною століть приносить естетичну насолоду читачам, надихає поетів, прозаїків, композиторів та митців.

І на те є безліч прикладів. Ще в 1590 році Едмунд Спенсер пише за мотивами «артурівських» легенд поему «Королева фей». А в 1691 році поставлено оперу Генрі Перселла «Король Артур» на лібрето Джона Драйдена.

Врешті-решт, і багатьох уступів славетного Сервантесового «Дон-Кіхота» годі до ладу зрозуміти, не знаючи об'єктів його пародіювання – лицарських романів, що одержали свою квінтесенцію в тексті Мелорі.

Ось, наприклад, слова Дон Кіхота до Санча Панси в горах Сієрра-Морени: *«У тім-то й річ, і в тім-то й полягає краса мого вчинку. Не велика заслуга й честь, коли лицар збожжеволіє з причини; вся мудрація в тому, щоб з'їхати з глузду без ніяких підстав. Отже, друже Санчо, не гай часу й не відраджуй мене від такого незвичайного, щасливого і ніколи ще не чуваного наслідування лицарських зразків»* (переклад Миколи Іванова, 1927).

Зовсім по-інакшому читатиме ці слова той, хто знає про спричинене безпідставними ревнощами божевілья сера Трістрама (книга IX): *«А вночі він відпустив коня, скинув свій обладунок і пішов у лісову гущавину, де ламав дерева й куці, а коли прислала йому пані арфу, став він грати й плакати водночас»*. Чи про спричинений черговою недоброю примхою королеви Гвіневери безум сера Ланселота, який *«два роки потерпав від негоди, гасаючи в дикому лісі з місця до місця і живився тільки овочами, які міг дістати й пив саму воду; а з одягу на ньому були тільки сорочка з ноговицями»* (книга XII).

А йдеться ж про два найвищі взірці лицарськості! Тож у божевільних витівках убогого іспанського гідальго, який прагне наслідувати ці найдосконаліші для всього лицарства зразки, є насправді значно більше системи і здорового глуду, аніж нам може сьогодні здатися.

Проте після реформації про Мелорі (що відразу ж зробився «надто католицьким» письменником) в Англії поволі почали забувати. Останнє перевидання його роману було датовано 1634 роком, і потому наступила тривала пауза, аж поки в 1816 році, коли вже запанував романтизм, вийшли аж два нові видання «Смерті Артура», а в 1817 році – ще й третє. Відтоді Мелорі знову повертається до числа актуальних авторів.

Під впливом цих численних перевидань, що повертали англіїцям дух їхньої старовини, ХІХ століття виявилось надзвичайно плідним для «артуріани». Маємо взірцево-«вікторіанську» поему Вільяма Моріса «Захист Гвіневери» та цикл поем придворного поета королеви Вікторії Альфреда Теннісона «Королівські ідилії».

Маємо надзвичайно цікаве заломлення «артурівської» теми в образотворчому мистецтві: від романтичних полотен «праерафелітів» Едварда Берн-Джонса, Данте Габріеля Росетті та Едмунда Блера Лейтона й до яскравих декадентських графічних стилізацій Обрі Бердслея для знаменитого видання «Смерті Артура» 1893 року (ці ж ілюстрації, тільки за значно гіршого поліграфічного

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

відтворення, було використано для російського видання в серії «Літературні пам'ятники» 1974 року).

З іншого боку – маємо дотепну й саркастичну повість Марка Твена «Янкі з Коннектикуту при дворі короля Артура» (1889), як реакцію прагматика-американця на весь той старий європейський романтизм...

Окремо стоять знамениті опери Ріхарда Вагнера «Трістан та Ізольда» і «Парсифаль». Попри тематичну спорідненість із романом Мелорі, вони принципово спираються саме на німецькі середньовічні джерела. Вагнер був німецьким націоналістом, і ніколи цього не приховував, хоч (на відміну від сучасних «вагнеріанців») був не менш принциповим прихильником виконання і своїх, і чужих опер не механічно завченою «мовою оригіналу», а саме в перекладі мовою, зрозумілою для публіки. Адже опера була для нього насамперед музичною драмою, де слово важить не менше від нот...

Уже в ХХ столітті незаперечний вплив Артурових легенд на автора культових «Гобіта» й «Володаря перстнів» Дж. Р. Р. Толкіна. Письменник навіть розпочав був (хоч не завершив) стилізовану під старовинний алітераційний вірш поему «Падіння Артура», що базується, правда, не так на романі Мелорі, як безпосередньо на двох його джерелах – уже згадуваній алітераційній поемі «Смерть Артура» та однойменній поемі, написаній на початку XV століття восьмирядковими строфами.

Принагідно відзначмо: майстерний український переклад поеми Дж. Р. Р. Толкіна пера Олени О'Лір надрукувало в 2016 році видавництво «Астролябія», а, перекладаючи для цього ж видання супровідну статтю сина письменника Крістофера про Артурові сюжети в творчості його славетного батька, українська перекладачка вправно відтворила і цитований ним початок старовинної строфічної поеми «Смерть Артура».

А ось нобелівський лауреат, американець Джон Стейнбек, надихнувшись появою друком Вінчестерського рукопису в 1947-му, почав був писати масштабний твір для

юних читачів «Звершення короля Артура та його благородного лицарства», – але, на жаль, не закінчив його, і цей незавершений текст було вперше надруковано тільки в 1976 році, для письменника вже помертвено.

Як і слід було очікувати, в ХХ–ХХІ століттях «артурівські» сюжети найактивніше використовує кінематограф. Благо, вони містять усе, потрібне і для зразкового блокбастера-бойовика, і для не менш зразкового фентезі. Перелік знятих лише в останні десятиліття «артурівських» фільмів (і задіяних у них «зіркових» акторів) забрав би забагато місця.

А чи вплинула «артурова» тема на нову українську літературу (бо в наших численних оригінальних та перекладних барокових текстах лицарство присутнє імпліцитно – і в переспівах ходячих європейських лицарських сюжетів, і в «ораціях» спудеїв Могилянки, і в козацьких літописах)?

Очевидно, що так (хоч і прогнозовано не так сильно, як на англійську). Насамперед, маємо геніальну поему Лесі Українки «Ізольда Білорука» (вперше її надруковано в «Літературно-науковому вістнику» в рік смерті поетеси). Їй передує авторська ремарка: стисла й по-своєму теж геніальна: *«Основа сеї поеми взята з середньовічного роману «Трістан та Ізольда», що колись у різних версіях на різних мовах був колись широко розпросторений по всіх європейських, у тім числі й по слов'янських, сторонах. Зміст його – фатальне та нещасливе кохання лицаря-васала Трістана та його королеви Ізольди Золотокосої. Се кохання постало з чарівного дання, любовного напою, випитого через помилку. В деяких версіях згадується ще й друга Ізольда – Білорука, що кохалася з Трістаном тоді, як він був у розлуці з першою милою – Ізольдою».*

Як відзначав у супровідній статті до III тому «книгоспілчанського» видання творів Лесі Українки за редакцією Бориса Якубського (1927) Андрій Ніковський, поетеса ледве чи читала старофранцузькі оригінали лицарських романів про Трістана та Ізольду. Майже напевно

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

вона користувалася сучасною для неї французькою реконструкцією Жозефа Бедье (яку потім у середині 1920-х прекрасно перекладе українською Максим Рильський). Але звідти Леся Українка взяла хіба що канву. Дальший трагічний розвиток подій, включаючи зустріч над умирущим Трістаном двох Ізольд – білявки Золотокосої та чорнявки Білорукої – є виплодом яскравого хисту української поетеси. Як і заключні горді слова Білорукої:

*«Ізольдо Злотокоса, Бог розсудить,
чий був Трістан, чи твій, чи, може, мій,
та бути з ним аж до його сконання
дісталося таки мені самій.*

*Ти не привезла чорного вітрила,
не жалібна – ясна твоя краса.
Та милий в гроб не ляже непокритий, -
його покріє чорная коса».*

Настроявим контрастом до цієї поеми є безумовно народжений її читанням вірш Максима Рильського з його найкращої (оцінка покійного Володимира Панченка) поетичної збірки «Синя далечінь» (1922):

*Трістан коня сідлає
Гіде в дальню путь.
Ворон крикливі зграї
Недобру вість несуть.*

*Хтось поламає лука,
Хтось розіб'є шолом...
Ізольда білорука
Ридає за вікном.*

*Але душа, мов птиця,
Закохана в блакить,
І сон їй новий сниться,
І небо золотиться,
І списа золотить.*

Неймовірно світлий настрій цього вірша контрастує з датою його написання: руїним і голодним 1921 роком...

А через шість років Рильський видасть у близькому до «неокласиків» видавництві «Слово» по-справжньому

взірцевий переклад уже згаданого «Роману про Трістана та Ізольду» Жозефа Бедье. Його мову тонко стилізовано під старовинну оповідь: *«Сеньйори, чи бажаєте ви послухати прегарної повісти про любов і про смерть? Це про Трістана та Ізольду повість. Слухайте ж, як у великій радості, у печалі великій вони любилися, і як померли одного дня – він через неї, вона через нього».*

Але надалі «артурова» тема в українській поезії майже уривається. Очевидно, що вона потребувала освічених авторів – і зовсім інших умов, аніж ті, що склалися в УРСР від початку 1930-х. Лишень у діаспорі могли її розвивати поети, що демонстративно продовжували неокласичну традицію, як-от Михайло Орест та його послідовник Ігор Качуровський. А найвиразніше мотиви «чаші Граалю» звучать у «Попелі імперій» «неокласика» Юрія Клена, який, за проникливим спостереженням Івана Дзюби, надії на майбутнє одужання Європи після жахів ХХ століття покладає не на демократичні процедури чи поступ технологій, а саме на містичні імпульси людського духу:

*Мандрую марними шляхами.
Дарма. Блукаю сам не свій,
І тільки бачу за горами
Заграву незгасанну мрій.
Відкрита там обранцям заля.
Струмиться світло в ній м'яке.
Горить священна чаша Граля,
Як срібне озеро гірське.
І хто в той замок завітає,
Вступає у Господню рать.
Його те світло осяває,
Як незреченна благодать.*

А «на материкау» маємо хіба що окремі винятки, як-от «Апологію лицарства» Ліни Костенко:

*Там, за віками, за гірким туманом,
де трубить вічність у Роландів ріг,
любов була єдиним талісманом,
а талісман ще звався — оберіг.*

V. Перекладацькі та інтермедіальні проскії ренесансних творів

Хоч, можливо, сама Ліна Василівна, прочитавши «Смерть Артура», була б сприкрена, довідавшись, що цей зразковий лицар вважав за обов'язок «забачати лягти» з кожною зустрінutoю ним вродливою панною чи пані. Лише в книзі першої роману Мелорі згадано (в хронологічній послідовності) панну Ліонор, що народила від короля майбутнього лицаря Круглого Столу Борра, майбутню королеву Гвіневеру, яку Артур, побачивши, «любив завжди», – що не завадило йому невдовзі «лягти» з дружиною короля Лота Маргаузою (на додачу – власною сестрою за матір'ю, про що Артур не здогадувався; і це, у відповідності до Мерлінового пророцтва, й стало причиною його майбутньої загибелі, – адже Артура, як і царя Ірода, спіткала невдача при спробі знищити небезпечно для себе немовля).

Під кінець роману ця ж «любов назавжди» не завадила Артурові послати невірну дружину на вогнище (що й наблизило загальну трагічну для всіх розв'язку). А потому, як сер Ланселот визволив її, мимоволі розливши ріки крові, король по резонерському розмірковує, що королев у нього може бути ще багато, а ось такого лицарства він уже не позбирає... У цьому Артур аж ніяк не відхилився від усталених практик лицарської поведінки, в яких ідеальна любов до Дами аж ніяк не перешкождала суто земним утіхам, а саму цю Даму через примху володаря цілком можна було й жорстоко скарати...

Окрім Ліни Костенко, відлуння «лицарської» теми знаходимо і в окремих поетес молодшого покоління (Олена О'Лір, Люцина Хворост, Ольга Смольницька), але в цілому вона перебуває на далеких маргінесах сучасної української поезії. Та й у літературознавчих працях (чи й просто підручниках) Артурові з його лицарями не надто в нас пощастило. Навіть у «Генериці і архітектоніці» (2005) «останнього неокласика» Ігоря Качуровського маємо загальний переказ генези «артурових» сюжетів, – і лише коротку, на одне речення, згадку про Мелорі та його роман (що його Ігор Васильович вочевидь не вважав самостійним твором, а лише малоцікавою компіляцією).

Проте роман Мелорі живий. Це засвідчує і кількість його перевидань англійською та іншими мовами, і кількість творів літератури, музики, образотворчого, сценічного та екранного мистецтва, які й сьогодні завдячують свою появу «Смерті Артура».

Українського перекладу цього роману досі не було. Тож сьогодні читач уперше має нагоду тримати в руках повний текст класичного твору англійської літератури (і водночас підсумкового компендіуму лицарських легенд, що так багато важили для світової культури в цілому)¹. Його зроблено за «канонічним» виданням *La Morte d'Arthur. The History of King Arthur and the Knights of the Round Table. Compiled by Sir Thomas Malory, Knt. London: Reeves and Turner, 1889*, що відтворює першодрук Вільяма Кекстона.

З Вінчестерського рукопису перекладач брав лише заголовки восьми його більших частин та приписки наприкінці окремих книг, якими промовляє сам Томас Мелорі, нарікаючи на свою долю в'язня (в усіх випадках це застережено примітками).

Відразу хочу застерегти: відоме частині старших українських читачів російське видання, що вийшло в 1974 році в серії «Літературні пам'ятники» видавництва «Наука», вміщує переклад Інни Бернштейн, зроблений саме з Вінчестерського рукопису. Тому, скажімо, п'ята книга про війну Артура з Луцієм має там суттєво більший обсяг (Кекстон, очевидно, доволі сильно відредагував і скоротив ці початкові спроби Мелорі – явно на користь читачеві).

Український перекладач, щоб донести до свого читача потрібний аромат старовини, відмовився від сучасного членування на абзаци (до якого вдалася, скажімо, російська перекладачка). Розповідь у його перекладі йде суцільним текстом – як у першодруковій Кекстона та в його пізніших англійських перевиданнях.

Здійснюючи неминучу архаїзацію мови, перекладач мав за орієнтир не Лукашевого «Декамерона» (хоч Боккаччо, як і

---

¹ Сер Томас Мелорі. Смерть Артура: роман. Переклад із середньоанглійської, передмова та примітки М. Стріхи. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 800 с.

V. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

Мелорі, був ранньоренесансною постаттю, але, щоб зважитися на такий експеримент, потрібно було б бути Миколою Лукашем!), а радше вже цитовану вище версію повісті Жозефа Бедьє в перекладі Максима Рильського. Крім того, Лукашеве словесне буйство, напевно, надто «перейскравило» б значно простішу за виражальними засобами оповідь «Смерті Артура». Перекладач чесно зізнається, що намагався дещо (хоч помірно) різноманітити синонімічну бідність мови Мелорі, – дбаючи про українського читача, що повинен осилити майже тисячу сторінок роману.

Водночас цей перекладач щиро вірить: якщо його читачеві таки вистачить снаги подолати довжини й повтори розповідей про численні поєдинки й турніри в книгах про Трістрама та Ізольду, його буде сторицею винагороджено високою містикою оповіді про пошуки Святого Граалю і справжнім драматизмом, динамікою та трагічністю заключних книг про любов Ланселота і Гвіневери та про смерть Артура.

І нехай тоді цей читач, дійшовши до заключних речень: *«Я прошу всіх вас, шляхтичі та шляхтянки, що прочитали цю книгу від початку й до кінця, молитися за мене, поки я живий, щоб Господь послав мені жадане визволення. А коли я помру, то прошу молитися за мою душу»* – виконає це прохання розбишаки, лицаря, в'язня й письменника сера Томаса Мелорі.